

Νέος αμερικανισμός και μετα-φορντισμός

Σημειώσεις για μια έρευνα σχετικά με την έννοια της ανάπτυξης

Προλεγόμενα: η τοποθέτηση του ζητήματος

Η έννοια της ανάπτυξης, έννοια βεβαίως με μια κοινωνιολογική σήμανση αλλά κατά βάση πέρα ως πέρα ιστορική, είναι εξαιρετικά δημοφιλής τα τελευταία χρόνια. Θα της αποδοθεί ρητά ένα πολιτικο-οικονομικό περιεχόμενο («εκσυγχρονισμός»), αλλά μόνο για να υπάρξει στη συνέχεια μια πλήρης αποσιώπηση των κοινωνικών και πολιτισμικών συνεπειών της. Εδώ βρίσκεται ένα από τα «κλειδιά» για την κατανόηση της κοινωνικής —και άρα πολιτικής— κρίσης που διαπερνά τους εθνικούς σχηματισμούς της δυτικής Ευρώπης. Αλλά είναι γεγονός ότι μια πολιτική πρόταση γίνεται ηγεμονική μόνο όταν εκφράζει και συνθέτει την ιστορική και κοινωνική ενότητα της λαϊκής κουλτούρας και παράδοσης, χωρίς να περιορίζεται σε μια απλή καταγραφή των «τεχνικών» αναγκαιοτήτων αναπαραγωγής των οικονομικών δομών σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο¹. Έτσι, από μια άποψη, μπορούμε να πούμε πως κάθε εκσυγχρονισμός είναι ένας *λαϊκιστικός εκσυγχρονισμός*, μια πρόταση ολικής σύνθεσης του κοινωνικού και ώθησης προς τα εμπρός. Αλλά ήδη βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την πρώτη δέσμη προβλημάτων.

Το θέμα είναι ότι οι έμπρακτες δυσκολίες που συναντά η εφαρμογή ενός νεοφιλελεύθερου οικονομικού προγράμματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο βρίσκονται εδώ: στην αδυναμία δηλαδή συνάντησης του εκσυγχρονιστικού νεοφιλελεύθερου σχεδίου με την ευρωπαϊκή παράδοση και τις εθνικές κουλτούρες. Η Ευρώπη δεν είναι Αμερική —ποτέ δεν ήταν—, αλλά το αν θα γίνει συζητιέται. Και συζητιέται, έτσι όπως ακριβώς ο Α. Γκράμσι στα 1934, προσπαθώντας ν' αναγνώσει τις νέες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές σχέσεις στην Αμερική, σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό τύπο ανάπτυξης, έγραψε εκείνο το κείμενο με τον καταπληκτικό τίτλο: *Αμερικανισμός και φορντισμός*.

Από τότε έχουν περάσει πάνω από 60 χρόνια. Μεσολάβησε άλλος ένας παγκόσμιος πόλεμος, η Κορέα και το Βιετνάμ. Γίναμε μάρτυρες της ανόδου και της παρακμής του μαοϊσμού, του 1956, έπειτα ήρθαν η επανάσταση στην Κούβα και η κρίση της, ο Μάης του '68, η Πράγα, η καπιταλιστική ύφεση της δεκαετίας του '70 και η υπέρβασή της, οι ήττες των δικτατορικών καθεστώτων στη Ν. Ευρώπη, ο Πόλεμος των Άστρων και η κατάρρευση του

Ο Βασίλης Φούσκας είναι κοινωνιολόγος, διδάκτωρ του Παντείου Πανεπιστημίου. Με υποτροφία του ΙΚΥ πραγματοποιεί έρευνα στο Queen Mary and Westfield College για την κρίση του ιταλικού πολιτικού συστήματος και το ρόλο της Αριστεράς.

«υπαρκτού σοσιαλισμού», ο Γκορμπατσώφ, οι εθνικισμοί, η μετα-Γιάλτα εποχή. Τώρα ζούμε σε μια εποχή επισφαλή όσο ποτέ άλλοτε, όπου η πολιτική αναποφασιστικότητα και η κρίση στις διεθνείς σχέσεις είναι καθημερινό φαινόμενο: ο πόλεμος στον Περσικό ήταν ένα μόνο παράδειγμα προς αυτές τις κατευθύνσεις και η γιουγκοσλαβική κρίση ένα άλλο.

Ωστόσο, σε τούτη την αλυσίδα των αντιφατικών εξελίξεων θα πρέπει να προστεθεί κάτι πολύ ουσιαστικό: ο καπιταλισμός άλλαξε και αλλάζει με βάση ένα πολύ συγκεκριμένο σχέδιο για την ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Τη δυναμική αυτών των αλλαγών —η εκκίνηση των οποίων εδράζεται βεβαίως στην κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods και στην πρώτη πετρελαϊκή κρίση— πρώτοι εξέφρασαν η Θάτσερ στην Αγγλία και ο Ρήγκαν στην Αμερική. Στον ακαδημαϊκό κόσμο, η φιλελεύθερη οικονομική σκέψη του Μ. Friedman αποτελούσε το κύριο σημείο αναφοράς. Λοιπόν, τούτο το σχέδιο προσιmpακούει σε μια ρητή και αμετάκλητη κρίση του εθνικού κράτους, καθώς και σε μια ριζική αναδιάρθρωση του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού εργασίας. Ιδιωτικοποίηση, λιγότερο κράτος και απελευθέρωση των αγορών είναι το *leitmotiv* του νεοφιλελεύθερου πολιτικού λόγου, ενώ, από το άλλο μέρος, ενέλικτα ωράρια εργασίας, επιχειρησιακή αποκέντρωση και απογορευοκρατικοποίηση της παραγωγικής μονάδας, συγκροτούν άλλη μια συνθήκη *sine qua non* για την επιτυχή έκβασή του. Η ήττα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνδέεται ακριβώς με την ανικανότητά του να αντιπαρέλθει αυτό το νέο αναπτυξιακό σχέδιο, το οποίο δημιουργούσε έναν οικονομικό και πολεμικό ανταγωνιστή παντοδύναμο (ο «Πόλεμος των Άστρων») και ωθούσε το διπολικό ανταγωνισμό πολύ πιο πέρα από τις πραγματικές δυνατότητες των Σοβιετικών². Κάποιοι είχαν την ιδέα να ονομάσουν αυτή τη νέα εποχή «τρίτο καπιταλισμό» (το βιομηχανικό στάδιο και το ελεύθερο εμπόριο, έπειτα ο κείνσιανισμός, τώρα μια τρίτη φάση). Στους κοινωνιολόγους θα τη συναντήσουμε ως «μετα-βιομηχανική κοινωνία» (η σημασία του τριτογενούς τομέα στην οικονομία). Ενώ οι θεωρητικοί του «μετα-μοντέρνου» βέβαια θα την αποκαλέσουν «μετα-μοντέρνα εποχή». Υπάρχουν ονομασίες που αποδίδουν ορθότερα ένα περιεχόμενο κι άλλες όχι. Η ουσία πάντως είναι ότι ο καπιταλισμός άλλαξε: ζούμε με σ' ένα διαφορετικό κόσμο που αλλάζει με εξαιρετική ταχύτητα.

Ο Α. Γκράμσι λοιπόν είναι επίκαιρος γιατί μας προτρέπει σε τούτο το διαφωτιστικό εγχείρημα: *μας προτείνει χωρίς περιστροφές να περάσουμε από τον αμερικανισμό της εποχής του στο νέο αμερικανισμό του 2.000, από το φορντισμό και το χρονομέτρη του Taylor στο μετα-φορντισμό της FIAT, από το κείνσιανό κράτος και τους προνοιακούς μηχανισμούς της σοσιαλδημοκρατίας στο νεοφιλελεύθερο κράτος, από το συνδικάτο στην κρίση του. Το δίχως άλλο, ο Γκράμσι μας λέει ότι πρέπει να εκκινήσουμε μια έρευνα που θα έχει να κάνει με δύο διαφορετικούς ιστορικούς τύπους ανάπτυξης. Για την ακρίβεια: καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σε τούτο το σημείο όμως, και πριν προχωρήσουμε στις συγκεκριμένες αναλύσεις, είναι αναγκαίο να γίνουν μερικές διευκρινίσεις.*

Κατά πρώτο λόγο —και σε αντίθεση με τις καταστροφικές ιδεολογίες της Β' και Γ' μεταλενινιστικής Διεθνούς— έχει αποδειχτεί ιστορικά ότι ο καπιταλισμός, δηλαδή οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, έχουν ακόμα τη δυνατότητα να αναπτύσσουν παραπέρα τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και ιδιαίτερα το «τεχνικό» τους σκέλος. Το ζήτημα αυτό είναι εξαιρετικής σημασίας για μια αριστερή πολιτική: στην ουσία, της αφαιρεί τη δυνατότητα να καθορίσει τους όρους ανάπτυξης, κοντολογίς να επαναπρο-

σανατολίζει και να σχεδιάσει εκ νέου το κοινωνικό, με βάση αυτό που ο κλασικός μαρξισμός λόγος αποκαλούσε *εργατική ηγεμονία*. Μ' αυτή την έννοια, η Αριστερά μπορεί μεν να παρουσιάζεται ως δύναμη κριτική και ανταγωνιστική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ωστόσο, όταν και οπότεν στην ιστορία προσπάθησε να περάσει από την αντιπολίτευση στην κυβέρνηση, από τη διαμαρτυρία στην οικοδόμηση, αυτό σε τελική ανάλυση γινόταν με όρους καθυποταγής στον «οικονομικό ανταγωνιστή», δηλαδή στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής. Και τούτο αφορά τόσο τη σοσιαλδημοκρατική όσο και την κομμουνιστική Αριστερά³.

Μια δεύτερη διευκρίνιση που πρέπει να γίνει, έτσι ώστε ν' αποφύγουμε παρεξηγήσεις, είναι ότι όπου και όταν χρησιμοποιούμε τον όρο ανάπτυξη, αναφερόμαστε στην ανάπτυξη των *κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων*. Κοινωνικών, διότι σήμερα θα πρέπει να κατανοήσουμε και —γιατί όχι— να ανακαλύψουμε εκ νέου το πραγματικό διευρυμένο περιεχόμενο αυτής της έννοιας. Δύο είναι οι προτάσεις που θα διατυπώσουμε:

α. Κατ' αρχήν, η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας επιβάλλει, ακόμα και σε επίπεδο συμβόλων, να διατυπώσουμε και να συνειδητοποιήσουμε τον κλασικό μαρξιστικό ορισμό στην ακόλουθη μορφή:

κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις = μέσα παραγωγής + εργατική δύναμη,
όπου εργατική δύναμη = άνδρες + γυναίκες

Τούτο το γεγονός πρέπει να το κατανοήσουμε ως το βάθος, δηλαδή να αντλήσουμε τις κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτισμικές του προεκτάσεις. Να δώσουμε προς στιγμή ένα μόνο παράδειγμα που θα θίξει αυτή η έκθεση: είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας χωρίς μεσολάβηση πολιτικών για τη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων οδηγεί στην παρακμή του θεσμού. Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου το «κράτος-πρόνοιας» υπολειπεται και όπου ο βασικός προνοιακός μηχανισμός στηρίζεται στην οικογένεια, δηλαδή πρώτα και κύρια στην *αναπαραγωγική και μη μισθωτή εργασία της ελληνίδας νοικοκυράς*, λοιπόν μ' αυτή την έννοια, ο καθένας μπορεί να κατανοήσει το μέγεθος του προβλήματος που προκύπτει με τις φιλελεύθερες αναπτυξιακές πολιτικές της απορύθμισης, την «τριτογενοποίηση» της οικονομίας —όπου εδώ η γυναικεία εργατική δύναμη στον αναπτυγμένο καπιταλισμό των μητροπόλεων ήδη αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο—, ή/και ακόμα τα ευέλκτα ωράρια εργασίας κ.λπ.

β. Η δεύτερη παρέμβαση μας πάνω στο *corpus* της έννοιας, αφορά το «τεχνικό» της σκέλος. Πράγματι, το σημερινό επίπεδο εξέλιξης και οι τεχνολογικές καινοτομίες δεν αφορούν μόνο το «στενό» ορίζοντα των μέσων παραγωγής, αλλά ολόκληρο το δίκτυο παραγωγής και αναπαραγωγής σηματολογικών παραστάσεων και νοημάτων — ένας «κόσμος-πλάσμα», προϊόν των *mass media*, της πληροφορικής, των βιοτεχνολογιών και των *internets*. Ο Κ. Marx με εκπληκτική διαύγεια είχε μιλήσει στη *γερμανική Ιδεολογία* για *σχέσεις επικοινωνίας*, θέλοντας να περιγράψει τη σχέση παραγωγής κατά κάποιο τρόπο ως μια σχέση ταυτοσημίας με την παραγωγική δύναμη, αλλά και εξακτινώνοντάς την ως τα εποικοδομήματα, «που ακόμα δεν είχε ανακαλύψει», θα μας πουν οι G. della Volpe και L. Althusser. Σε κάποιο άλλο σημείο θα μιλήσει για κάποια *camera obscura*, για να ακολουθήσει έπειτα μια σιωπή. Η πένα των μεγάλων στοχαστών έχει πάντα το δικό της τρόπο ν' ανοίγει δρόμους: ακόμα κι όταν σωπαίνει.

Τέλος, η τρίτη κατά σειρά διευκρίνισή μας έχει να κάνει με τη διαπίστωση ότι η συγκεκριμένη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης πραγματώνεται ή τείνει να πραγματοποιηθεί υπό την ηγεμονία συγκεκριμένων οικονομικών και πολιτικών μερίδων, οι οποίες με τη σειρά τους απαιτούν την εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών, έτσι ώστε να προωθηθεί αυτή η ανάπτυξη. Φαντάζει ως κοινοτοπία, ωστόσο ούτε κι εδώ δόθηκε η απαραίτητη προσοχή. Τι θέλουμε να πούμε;

Λοιπόν, η δική μας θέση εδώ είναι πως όταν μια πολιτική τάξη —ο όρος ανήκει στην πολιτική κοινωνιολογία των G. Mosca και V. Pareto— αδυνατεί να οδηγήσει τη μετάβαση από ένα δοσμένο καθεστώς κεφαλαιακής συσσώρευσης σ' ένα άλλο, τότε αυτή την πολιτική τάξη διαδέχεται μια άλλη. Η μετάβαση ενδέχεται να είναι «ομαλή» ή εξαιρετικά επώδυνη —εξαρτάται από τη συγκυρία, τον κοινωνικό και πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων, τη βαρύτητα των διεθνών παραγόντων κ.λπ. Το παράδειγμα της Ιταλίας μιλάει από μόνο του. Η δική μας περίπτωση δεν απέχει πολύ: η μεταπολίτευση και η ελληνική «κεϊνσιανή» φάση ανάπτυξης έχει εκπνεύσει οριστικά. Αναζητείται αυτή η νέα πολιτική ιθύνουσα τάξη που θα διευθύνει τη νέα εκσυγχρονιστική/αναπτυξιακή φάση υπό την αιγίδα της ευρωπαϊκής πολιτικής και του —λιγότερο ή περισσότερο ήπιου— νεοφιλελευθερισμού.

Μερικές τελικές παρατηρήσεις πριν προχωρήσουμε στα κυρίως κείμενα.

Ήδη θα έγινε αντιληπτό ότι η έκθεση αυτή προσπαθεί να εργαστεί με μαρξιστές κατηγορίες. Έτσι είναι, πλην όμως πρόκειται για τη μισή αλήθεια. Ο Μαρξ δεν είναι ο μοναδικός κριτικός στοχαστής της ανάπτυξης, και επιπλέον δεν είχε τη δυνατότητα να προβλέψει το σημερινό βαθμό διεθνοποίησης και αλληλεξάρτησης των κοινωνιών και εθνικών κοινοτήτων καθώς και τις συνέπειες αυτών των διαδικασιών. Έπειτα, και τούτο είναι κάτι που δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε, υπάρχει και ο «άλλος Μαρξ». Αυτός που μαζί με τον Ένγκελς τροφοδότησαν τη διαθρινική λογική της Β' Διεθνούς· και τούτο θα το δει ο I. Wallerstein λέγοντας μάλιστα ότι πρόκειται για ένα Μαρξ ο οποίος είναι εξαιρετικά προσφιλής στους φιλελεύθερους⁴. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτό τον Μαρξ, η ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων είναι από μόνη της «κριτική δύναμη» και οδηγεί σε τελική ανάλυση στο σοσιαλισμό και σε μια νέα κοινωνία.

Το δίχως άλλο, έχουμε να κάνουμε εδώ με την πιο τραγική αντίφαση του μαρξιστικού έργου: πρωταρχικότητα των παραγωγικών σχέσεων και ανατροπή τους από το επαναστατικό υποκείμενο ή ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, η ωρίμανση των οποίων οδηγεί ιστορικά στο σοσιαλισμό, δηλαδή στη βαθμιαία αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων;

Εν πάση περιπτώσει, το ζήτημα είναι άλυτο και βέβαια πρόθεσή μας εδώ ήταν μόνο να το θέσουμε. Σ' ό,τι μας αφορά, λέμε ευθέως ότι η παρούσα έκθεση, εφόσον τοποθετείται στο πεδίο της κριτικής της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αντλεί μεθοδολογικά εργαλεία και αναλύσεις από τον «κριτικό Μαρξ» και όχι μόνο. Συγγραφείς όπως ο C. Lasch, ο R. Panzieri ή ο F. Tonnies είναι εξίσου σημαντικοί για το κριτικό μας εγχείρημα. Θα πρέπει ωστόσο να προσέξουμε. Κριτική της καπιταλιστικής ανάπτυξης δε σημαίνει και πρόταση υιοθέτησης προκατακλυσμαίων κοινωνικών και οικονομικών μορφών. Ούτε και έχουμε κατά νου κάποια κοινωνία τύπου «Κιμπούτς», όπου και η κατάργηση κάθε μορφής κοινωνικού καταμερισμού δημιούργησε κοινωνίες κυκλικής και επαναληπτικής χρονικότητας, στάσιμες, απρόσωπες, χωρίς δυναμισμό. Ίσα ίσα, εμείς εδώ προτείνουμε την ανάγνωση

των κριτικών της ανάπτυξης για να γνωρίσουμε καλλίτερα τα όριά της, προτείνουμε ένα ξανακοίταγμα του παρελθόντος για να δούμε πού συναντά μια κριτική του παρόντος σε μια προοπτική οικοδόμησης ενός άλλου μέλλοντος, διάφορου από εκείνο που προδιαγράφουν οι καπιταλιστικοί και ποσοτικοποιησιμοι χωρό-χρονoi. Με δυο λόγια, αναζητούμε το στέρεο χτίσιμο αυτών των δεσμών που σπάει ο σύγχρονος φιλελευθερισμός και που δίχως αυτούς είναι αδύνατη η ανθρώπινη συμβίωση: αναφέρομαι εδώ στο ζήτημα της *κοινωνικής αλληλεγγύης*. Αλλά πρόκειται πλέον για κάτι άλλο.

Τι νόημα θα έχει να μιλήσουμε εξαντλητικά για τις θετικότητες —γιατί υπάρχουν— της νεοφιλελεύθερης επανάστασης και του θριάμβου της τεχνικής, από τη στιγμή που καταστρέφεται η οικολογική ισορροπία του πλανήτη, που αυξάνεται το χάσμα μεταξύ των βόρειων και νότιων περιφερειών του κόσμου και με τον πόλεμο να αποτελεί το κύριο μέσο πλουτισμού των κυρίαρχων στρατιωτικο-βιομηχανικών συμπλεγμάτων; Εν πάση περιπτώσει, ακόμα και τούτο το περίφημο δίλημμα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα;», που τόσο κατηγορηματικά είχε θέσει η Ρ. Λούξεμπουργκ, θα πρέπει να επανεξεταστεί στο φως των νέων εξελίξεων. Αλλά και κανένας δεν είναι σε θέση να γνωρίζει το αν η ανθρωπότητα θα πειστεί για τα σοσιαλιστικά ιδανικά, εφόσον πρώτα περάσει μέσα από μια νέα βαρβαρότητα.

Η παρούσα έκθεση δε διεκδικεί καθεστώς ολοκληρωμένου κειμένου. Αποτελεί μια πρώτη ύλη στοχασμού ανοιχτού για διάλογο και προσπαθεί να ταξινομήσει μερικά αποτελέσματα κάποιας παλιότερης έρευνας, προτείνοντας ταυτόχρονα μερικές υποθέσεις εργασίας. Λόγω του συστηματοποίητου χαρακτήρα του κειμένου λοιπόν, θα περιορίσουμε κατά το δυνατό τις υποσημειώσεις. Αυτό θα δημιουργήσει μια σωστή ροή στην επιμέλεια και στη σειρά της ανάγνωσης, γεγονός απολύτως συνεπές με την εγγενή χαλαρότητα της έκθεσης.

1. Το νόημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ο νέος αμερικανισμός

Μια πρώτη λογική παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει είναι η ακόλουθη: κανένα άλλο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα από αυτά που έχει γνωρίσει μέχρι σήμερα η ανθρωπότητα δεν αναπτύχθηκε και δεν αναπτύσσεται τόσο γρήγορα και με τέτοια χρονική ταχύτητα όσο ο καπιταλισμός. Εξελίξεις και διαδικασίες που σε άλλα κοινωνικά συστήματα θα έπαιρναν χιλιετίες, η καπιταλιστική δυναμική της πραγματοποίησε μέσα σε διάστημα εκατό χρόνων. Αυτό το γεγονός, αν δε σηματοδοτεί κάποιο υποτιθέμενο «τέλος της ιστορίας», ταυτόχρονα είναι πολύ μακριά από την πραγματική αρχή της: βιώνουμε το βασίλειο των ειδώλων και του φετιχισμού, της μετάπλασης του πραγματικού και της αποθέωσης του ναρκισσισμού (media), κοντολογίς της ποσοτικοποίησης και γενικευμένης εμπορευματοποίησης του κοινωνικού⁵.

Γίνονται έτσι πάλι επίκαιρα μερικά κείμενα του R. Panzieri, των Ρώσων λαϊκιστών, του R. Scruton και της κριτικής κοινωνιολογίας. Στην ουσία, η εμμονή αυτών των στοχαστών έχει να κάνει με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και των διαλυτικών της επιδράσεων πάνω στις παραδοσιακές δομές, που ως τέτοιες έχουν εγγενή προοδευτικό και κοινοκτημονικό χαρακτήρα. Είναι σαφές, ότι σ' αυτή την περίπτωση η *ανάπτυξη δεν ταυτίζεται με την πρόοδο, ακριβώς όπως και ο συντηρητισμός δεν ταυτίζεται μ' ένα αντιδραστικό κίνημα.*

Ο Panzieri σε μια από τις τόσες δεικτικές παρατηρήσεις του θα επιμείνει πως το βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού δεν είναι τόσο η εξαγωγή της υπεραξίας και η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, αλλά η διαρκής εισαγωγή τεχνικών καινοτομιών, οι οποίες παράγουν μορφές *έκτακτης υπεραξίας*⁶. Αυτή η θέση δεν ήταν βέβαια ξένη στον Μαρξ, αφού ήδη στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* έγραφε ότι ο καπιταλισμός είναι ο ίδιος επαναστατικός από τη στιγμή που έχει τη δυνατότητα να επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής και να δημιουργεί έτσι από μόνος του νέες προϋποθέσεις για επέκταση και εκμετάλλευση. Υπάρχουν όμως μερικά εγγενή όρια στον Μαρξ. Στο έργο του Panzieri, των Ρώσων λαϊκιστών, αλλά και σε άλλους θα συναντήσουμε μια συνολική επεξεργασία του ζητήματος, και ο λόγος είναι απλός. Εστιάζοντας τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα αποκλειστικά και μόνο στην *κριτική* της ανάπτυξης και του πάγιου κεφαλαίου, θα αφήσουν σελίδες με εξαιρετικά πλούσιο περιεχόμενο· ενώ ο Μαρξ, όντας προσανατολισμένος στη θεμελίωση μιας επιστήμης (ο *ιστορικός υλισμός*) και μιας φιλοσοφίας (ο *διαλεκτικός υλισμός*), δε θα μπορέσει να κάνει το ίδιο.

Κάθε αναδιάρθρωση λοιπόν του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού εργασίας που λαμβάνει χώρα υπό την αιγίδα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής περνά πρώτα και κύρια μέσα από την επαναστατικοποίηση του πάγιου κεφαλαίου και την παραπέρα υποταγή της «ζωντανής» στην «νεκρή» εργασία. Τούτο έχει μερικά πολύ συγκεκριμένα αποτελέσματα σε ό,τι αφορά τη σημερινή φάση ανάπτυξης.

Γινόμαστε εδώ μάρτυρες όχι μόνο του εκτοπισμού της εργατικής δύναμης από τομείς και κλάδους παραγωγής, οι οποίοι και περιθωριοποιούνται «αυτόματα» ως «παραδοσιακοί» και «μη κερδοφόροι» (είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της βαριάς βιομηχανίας) και προπάντων, αποκεντρώνονται σταδιακά όλες οι παλιές χρονιότητες και χωρικές αντιστοιχίες στην παραγωγή, με παράλληλη δημιουργία νέων εργασιακών ρυθμών και χώρων. Αυτή η επαναστατική διαδικασία μεταλλάσσει σαφώς τη σχέση διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας μεταφέροντάς την μέσα στο πεδίο του διανοητικού χώρου. Με μια έννοια, και για να το πούμε αλλιώς, ως χειρωνακτας θα νοείται πλέον η χειρίστρια *computer* και ως διανοητικά εργαζόμενος/οι, η τεχνική διεύθυνση ενός πολύπλοκου δικτύου. Αλλά, μπορούμε να δούμε και την άλλη όψη: όπου δηλαδή η σχέση διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας μεταφέρεται μέσα στην καθαντό σχεσιοδυναμική του χειρωνακτικού/σωματικού πεδίου και τούτο έρχεται ως αποτέλεσμα της *υποτίμησης* της εργατικής δύναμης και της διανοήσης εν όψει των αναδιαρθρώσεων. Έχουμε εδώ υπόψη μας την πολυμορφία και την άνθιση κάθε είδους «τριογενών επαγγελμάτων»: από την εποχιακή απασχόληση των σερβιτόρων ως την επισφαλγή υποαπασχόληση της «κατ' οίκον εργασίας», ο κατάλογος είναι μακρύς.

Φτάνουμε έτσι στον πυρήνα ενός ζητήματος επίκαιρου όσο ποτέ άλλοτε, ενός ζητήματος που αφορά ακριβώς τη σχέση του οργανικού διανοούμενου με τα πεδία δραστηριοποίησής του. Πράγματι, η σημερινή διανοητική παραγωγή δεν αφορά ούτε και επενδύεται κυρίως σε «σύγχρονους Πρίγκιπες» (Γκράμσι) ή άλλους μαζικούς φορείς, όπου δηλαδή με μια έννοια η «επαναστατική θεωρία» συναντά οργανικά την «επαναστατική πράξη» μέσα σε μια ανώτερη σύνθεση και διαλεκτική συνάφεια. Αυτού του είδους η διανοητική παραγωγή μετά την κατάρρευση της Ανατολής έχει στην κυριολεξία μεταβληθεί σε προσωπική υπόθεση και αναζήτηση, χωρίς καμιά υλική απολαβή, με ελάχιστο μαζικό έρεισμα. Στην καλλί-

τερη περίπτωση βέβαια θα μπορεί να ρυθμίζει κάποια ερευνητικά προγράμματα, εφόσον είναι εξαρτημένη από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Να λοιπόν που το *status* αυτής της έννοιας έχει στην κυριολεξία μετατοπιστεί: *φαίνεται πως επαναστάτης και οργανικός διανοούμενος είναι σήμερα ο εμπειρογνώμονας και ο τεχνικός της πληροφορικής, των καινοτομιών της ιδιωτικής οικονομίας, ο «νέος εφευρέτης»*. Αν και οι σχέσεις είναι περισσότερο περίπλοκες, ωστόσο πρόκειται για την ουσία: όλα τούτα σηματοδοτούν το τέλος του φορντισμού και την αρχή ενός νέου αμερικανισμού στις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις. Τι άλλο να σημαίνει αυτό; Θα σταθούμε προς το παρόν μόνο σ' ένα σημείο.

Κρίση του φορντισμού σημαίνει κρίση των πολιτικών της πλήρους απασχόλησης, έτσι όπως αυτές εκφράζονταν υπό την αιγίδα του κείνσιανου «κράτους-πρόνοιας». Επιπρόσθετα, ο επανασχεδιασμός των σχέσεων παραγωγής στη βάση αποκεντρωμένων επιχειρησιακών μονάδων και μερικής απασχόλησης, κρυστοποιεί οριστικά και αμετάκλητα την πιο θεμελιακή οργάνωση του κοινωνικού καπιταλιστικού χωρο-χρόνου: το *εργοστάσιο*. Από την άλλη μεριά, και σ' ό,τι αφορά το κείνσιανό κράτος, αυτό ήταν προσάτης και σχεδιαστής καίριων τμημάτων της εθνικής οικονομίας, θα οργάνωνε τη συναίνεση της πολιτικής του τάξης μέσω των μηχανισμών διαχείρισης-αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, καθώς και διαμέσου της λειτουργίας του ως αντίρροπης τάσης στην πτωτική τάση του (μέσου) ποσοστού κέρδους. Έτσι, εξασφάλιζε αφενός τη λαϊκή συναίνεση, αφετέρου την αποδοχή των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων. Ωστόσο, η ύφεση της δεκαετίας του 1970 (το «πληθωριστικό κράτος») και οι δημοσιονομικές κρίσεις του '80 («το χρεωκοπημένο κράτος») έδειξαν τα όρια αυτής της πολιτικής. Μπαίνουμε έτσι σε ένα νέο αναπτυξιακό σχεδιασμό, καθαρά διεθνικού χαρακτήρα, ο οποίος προσυπακούει σ' αυτό που οι Ιταλοί αποκαλούν *lo stato leggero*, δαλαδή δραστική μείωση των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία, πολιτικές ιδιωτικοποιήσεων και απελευθέρωσης των χρηματιστηριακών αγορών, αναδιάρθρωση/αναδιοργάνωση της δημόσιας σφαίρας και ως εκ τούτου πάταξη της πελατειακής λογικής και του «ρουσφετιού», που κατά παράδοση ήταν οι πιο αποτελεσματικοί μηχανισμοί για την πολιτική αναπαραγωγή της λαϊκής συναίνεσης και των κυρίαρχων κομμάτων. Οι εξουσίες στην κυριολεξία περνούν και ενοχρηστρώνουν τα πεδία δράσης τους μέσα από υπερεθνικά κέντρα και οργανισμούς. Δύο είναι οι άμεσες επιπτώσεις που προκαλούν αυτές οι διαδικασίες;

α. Την κρίση των μαζικών φορέων, δηλαδή, πρώτα και κύρια, του *μαζικού κόμματος* και του *συνδικάτου*. Από τη μια το κόμμα αδυνατεί να οργανώσει τη λαϊκή συναίνεση με άξονα το κράτος και τους εθνικούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς, και από την άλλη, το συνδικάτο είναι ανήμπορο να οργανώσει το «θρυμματισμό» της εργασίας και να διαπραγματευτεί το κόστος της (η «τιμή της εργασίας», η «μορφή-μισθός») με τον κεφαλαιοκράτη ανταγωνιστή. Το αποτέλεσμα σε πολιτικό επίπεδο είναι η μετατόπιση των κομμάτων (κυρίως των σοσιαλδημοκρατικών) προς τα δεξιά, με την υιοθέτηση μιας εκλογικίστικης όσο και ελιτίστικης αντίληψης του πολιτικού παιγνίου, καθώς και η αντιγραφή του νεοφιλελεύθερου οικονομικού προγράμματος. σε κοινωνικό επίπεδο σημαίνει βέβαια παραπέρα υποτίμηση της αξίας της εργατικής δύναμης και επιφύλαξη μιας επισφαλούς προοπτικής γι' αυτήν.

β. Αλλά θα πρέπει να δούμε και την άλλη πλευρά του φεγγαριού, που σήμερα όσο ποτέ

άλλοτε θέλουν να είναι πέρα για πέρα «σκοτεινή». Αν είναι αλήθεια ότι το βασίλειο της πραγματικής ελευθερίας δεν είναι ουτοπία αλλά ενυπάρχει ως *αντικειμενική δυνατότητα* και *τάση* μέσα στην οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας, τότε θα πρέπει να δούμε ότι, για παράδειγμα, η κρίση του εθνικού κράτους και η «μερική απασχόληση» μπορούν να σημαίνουν και μερικά άλλα πράγματα. Υπαινίσσομαι εδώ ότι η «απονέκρωση» θεμελιακών λειτουργιών του κράτους και το πέρασμά τους σε υπερεθνικό επίπεδο δεν είναι *απολύτως* ασυμβίβαστα με μια διαλεκτική *μαρασμού* του κράτους, δηλαδή με τη μαρξιστική διαλεκτική. Επιπρόσθετα, θα υποστήριζα ότι ο μηχανισμός της μετα-φορντικής συσσώρευσης εσωκλείει *in puce* μια τάση απελευθέρωσης του εργαζόμενου από τη μισθωτή εργασία, έτσι όπως αυτός εγγράφεται στη *μορφή* της γενικευμένης μερικής απασχόλησης⁷. Γνωρίζουμε ότι εδώ βρισκόμαστε ήδη πολύ κοντά στον «άλλο Μαρξ», σ' αυτόν δηλαδή που, σύμφωνα με τα λόγια του I. Wallerstein, αρέσει και στους φιλελεύθερους. Καμιά ανησυχία· είμαστε απόλυτα κυρίαρχοι του λόγου μας: οι σχέσεις παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής παραμένουν καπιταλιστικές, ο μισθός είναι καπιταλιστικός μισθός και μάλιστα, όπως ήδη τονίσαμε, παρουσιάζει συμπτώματα φεουδαλικοποίησης. Το κράτος τέλος είναι όσο ποτέ άλλοτε καπιταλιστικό με μια πολιτική τάξη σε συντονισμό με τη φιλελεύθερη αναπτυξιακή διαδικασία (όπου αυτό δε συμβαίνει, αυτή η πολιτική τάξη ανατρέπεται). Επιπλέον, οι κοινωνικές ανάγκες διευρύνονται, η καπιταλιστική πόλη και η αποξένωση γίνονται ανυπόφορες· με δύο λόγια, τούτη η τάση απελευθέρωσης από τον κρατικό καταναγκασμό και τη μισθωτή εργασία δεν οδηγεί σε μια νέα οργάνωση του πολιτισμού, αλλά σ' έναν εκβαρβαρισμό του κοινωνικού: κυκλώματα εγκληματικότητας, ναρκωτικών, πορνείας, όλα στην υπηρεσία μιας νέας επιχειρησιακής και πολυπράγμονης μαφίας· ο άνθρωπος υποτιμάται και οδηγείται σε μια μάταιη όσο και αδιέξοδη εξέγερση (το «περιθώριο», η «κοινωνία των 2/3»). Η επισφαλής εργασία και η ανεργία στην ουσία οδηγούν σε αυτοακύρωση της προσωπικότητας. Με δύο λόγια: ο νέος αμερικανισμός δεν είναι μακριά από μια *χομπσιανή κοινωνία της bellum omnium contra omnes*· *κοινολογίς, προδιαγράφει μια νέα βαρβαρότητα*.

2. Υποκειμενικότητες και αγορά, μοντερνικότητα και μεταμοντερνικότητα

Ο νέος αμερικανισμός τείνει σε μια παραπέρα αποξένωση του υποκειμένου από τα μέσα και τα αντικείμενα εργασίας του. Του στερεί παντελώς τη χαρά της γνήσιας δημιουργίας και τον ωθεί στην αυταπάτη της «ηλεκτρονικής απόλαυσης», της τεχνογνωσίας, του θαύματος. Έτσι, αυτός αντιστοιχεί και προάγει τη φιγούρα του νέου νάρκισσου, της αυτοπροβολής, της εξατομικευμένης οντότητας⁸. Η νέα υποκειμενικότητα που αναδύεται μέσα από το αγοραίο πρότυπο κεφαλαιακής συσσώρευσης τείνει κυριολεκτικά στην πραγμάτωση του φιλοσοφικού της ιδεότυπου: η κοινωνία ειδικωμένη ως ένα άθροισμα ατόμων, όπου το ένα ανταγωνίζεται το άλλο για αυτοπραγμάτωση, αυτονομία, ατομική ολοκλήρωση, «ελευθερία». Τι άλλο μπορούν να σημαίνουν όλα αυτά εκτός από μια οριστική κρίση των δεσμών κοινωνικής αλληλεγγύης και ανιδιοτέλειας; Λοιπόν, τούτη η διπλή τάση γενίκευσης/υποτίμησης της μισθωτής εργασίας και το βάθεμα του καταμερισμού εργασίας δεν είναι απλά και μόνο διαλυτικά για κάθε μορφή κοινοτισμού —κάτι που ανέλυσε ο F. Tonnies

αλλά και η αγροτική κοινωνιολογία του Καραβίδα το μεσοπόλεμο— αλλά, και αυτό είναι εξίσου σημαντικό, δημιουργούν μια *νέα ηθική*, η οποία αναιρεί τον *κλασικό της ιδεότυπο*. Ας πάρουμε λοιπόν ως παράδειγμα το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ *ηθικής* και (εθνικής ή/και τοπικής) *παράδοσης*.

Αν και το ζήτημα είναι εξαιρετικά σημαντικό και του αρμόζει ο καλλίτερος χώρος⁹, ωστόσο εδώ θα επιχειρήσουμε μια πρώτη ανάγνωσή του θέτοντάς το σε συνάρτηση με τη σημερινή φάση ανάπτυξης. Αλλά για να ξεκινήσουμε θα πρέπει να προβούμε σε μια δραστη-κή υπενθύμιση: ο νέος αμερικανισμός είναι αυτός που συνεχίζει την παράδοση μιας μη πα-ράδοσης, την ιστορία μιας μη ιστορίας, εφόσον τούτος ο αγγλοσαξωνισμός —μείξη πουρι-τανισμού και ναρκισσιισμού— είναι η ανεστραμμένη δημιουργία του ευρωπαϊκού διαφωτι-σμού χωρίς λαϊκή παράδοση, πραγματική ιστορία και εθνικές μήτρες. Αν αυτή η θέση είναι ορθή, τότε η ηθική που θεμελίωσε η νεωτερικότητα του διαφωτισμού δεν έχει σε τίποτα να κάνει με το φαλκιδευμένο είδωλό της, έτσι όπως αυτό αντανακλάται στη σχέση πουριτα-νισμός/ναρκισσισμός/άκρτος σεξουαλισμός. Γνωρίζουμε βέβαια κατά πόσο τα σύγχρονα *media* φροντίζουν στη διάδοση αυτής της *φαινομενικά* αντιφατικής εικόνας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Πουριτανισμός και ναρκισσισμός, όντας όψεις του ίδιου νομίσματος, θα ολοκληρώνονται παραπέρα πάνω στην ίδια γραμμή και μέσα στον ίδιο ορίζοντα: στον αμε-ρικανισμό και το νέο κοσμοπολιτισμό. Αλλά τούτες οι «ηθικές» βάσεις του νέου αμερικανι-σμού είναι που συγκροτούν τα καθαντό «εποικοδομήματα» του οικονομικού φιλελευθερι-σμού: πρόκειται στην κυριολεξία για ένα ξετίναγμα της παράδοσης, των λαϊκών εθίμων, των τραγουδιών, ακόμα και των γλωσσικών ιδιομορφιών, εφόσον τούτα τα «εποικοδομή-ματα» είναι «παλιά εποικοδομήματα», δεν αντανακλούν την πραγματική κίνηση αλλά, αντίθετα, την υπονομεύουν. αλλά τα προβλήματα δε σταματούν εδώ.

Ο νέος αμερικανισμός, έτσι όπως αντανακλά αυτό το δεδομένο του «παρελθόν», ταυτό-χρονα διεκδικεί μια νέα παγκόσμια ηγεμονία επί των κοινωνικών σχέσεων. Διακυβεύονται έτσι ο ευρωπαϊσμός και οι πολιτιστικές του μήτρες, η ελληνική, η λατινική, η βυζαντινή, ο ίδιος ο διαφωτισμός. Κι εδώ είναι που θα συναντήσουμε όλο το παρακμαϊκό μεγαλείο της μεταμοντέρνας ιδεολογίας, η οποία στην κυριολεξία θεωρητικοποιεί τα αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης διαμέσου ενός λόγου εσωστρεφούς, απρόσιτου, δήθεν έλλογου, ως το βάθος αποπροσανατολιστικού, απολογητικού, αδόμητου¹⁰. Θυμίζει αυτό που κάποτε σημείωνε ο Λ. Τρότσκι, όταν έλεγε πως μερικοί διανοούμενοι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να περιμένουν τις εξελίξεις για να γράψουν το *n+1* βαθυστοχαστο βιβλίο τους. Εδώ έχουμε να κάνουμε με κάτι παραπάνω: ο μετα-μοντερνισμός και η *discourse analysis* εξαφα-νίζουν ως δια μαγείας εκείνο που προκαλεί τις εξελίξεις: το *συλλογικό και ατομικό υπο-κείμενο*. Πρόκειται για την τραγικότητα σε όλο της το μεγαλείο.

Ο κατακερματισμός του κοινωνικού και η διάσπαση των υποκειμενικοτήτων είναι αυτά καθαντά αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή της νέας φάσης συσσωρευ-σης. Προωθούνται από το νέο αμερικανισμό και τείνουν να εξαπλωθούν σε παγκόσμια κλί-μακα. Κοντολογίς, η διατυπανιζόμενη από το μεταμοντέρνο διάσπαση της έννοιας της *ολότητας* αφορά ακριβώς τις αναγκαιότητες αναπαραγωγής και αξιοποίησης της κεφαλαια-κής σχέσης σε παγκόσμιο επίπεδο, που σήμερα περνά ακριβώς μέσα από την πολυδιάσπαση.

Αλλά ακόμα κι αυτό —ως αντικειμενική διαδικασία— συμβαίνει μόνο εν μέρει, πρόκει-

ται μόνο για μια *υπαρκτή τάση*. Υπάρχει μια μετατόπιση κι όχι μια ακύρωση της προβληματικής της νεωτερικότητας. *Ο καπιταλισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την αντίστοιχη πολιτική μορφή του, χωρίς τα εποικοδομήματά του, κοντολογίς, χωρίς τη δημόσια σφαίρα του, όπου αυτή η τελευταία δεν αντιστοιχεί κατ' ανάγκη σ' ένα έθνος-κράτος*. Τι άλλο μπορεί να σημαίνει άραγε η εγρήγορση για την πολιτική ένωση της Ευρώπης, αν όχι ένα υπερκράτος, ρυθμιστή ενός διευρυμένου κοινωνικο-οικονομικού χώρου; Ας προσέξουμε. Τούτη τη διαδικασία οι επόμενες γενιές ενδέχεται να τη δουν να λαμβάνει χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο. Πρόκειται για θρίαμβο κι όχι ήττα της νεωτερικότητας, πρόκειται για την πιο κραυγαλέα περίπτωση έμπρακτης εφαρμογής της έννοιας της ολότητας.

Να όμως που πάλι φτάνουμε στο σημείο να παραδεχτούμε ότι η έννοια της ανάπτυξης είναι πολύ πιο ευρεία και άπτεται τόσο της μοντέρνας όσο και μετα-μοντέρνας προβληματικής. Ο νεοφιλελευθερισμός, λ.χ., μπορεί να ειπωθεί και ως μοντέρνα και ως μετα-μοντέρνα θεματική. Μοντέρνα, εφόσον ως φιλοσοφικό ρεύμα ανήκει ρητά στην παράδοση του διαφωτισμού. Μετα-μοντέρνα, εφόσον αντανάκλα την προβληματική της διάσπασης του κοινωνικού και της εξάερωσης του ατομικού μέσα στις ισοπεδωτικές δομές της αγοραίας οικονομίας: η φενάκη της «ισόνομης αγοράς», όπου όλα τα υποκείμενα είναι «ίσα» στην αφηρημένη νομική μορφή τους, και που γι' αυτό δεν υπάρχουν *συγκεκριμένα* υποκείμενα. Ωστόσο, αν πούμε ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό σχέδιο, που προωθεί παραπέρα την ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, είναι φανερό ότι υπερβαίνουμε το σκόπελο. Έτσι, είμαστε έτοιμοι να μιλήσουμε για τις συνέπειες και τις κοινωνικές προεκτάσεις αυτού του σχεδίου, τις αρνητικές μορφές που εκλαμβάνει κ.λπ.: κοντολογίς, χωρίς νεολογισμούς και επιδειξιμανίες, να αναλύσουμε τις πραγματικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα μπροστά στα μάτια όλων μας.

Η αλλοτριωμένη ηθική που προωθείται μέσω του νέου αμερικανισμού πρέπει να ειπωθεί σε συνάρτηση με τις τάσεις γενίκευσης/υποτίμησης της αλλοτριωμένης μισθωτής εργασίας και του ιδεολογικού δίπτυχου πουριτανισμός/ναρκισσισμός. Σ' αυτή τη συνάφεια το σύνθημα της Θάτσερ, *back to basics* αποτελεί την πιο σωστή οδοδεικτική πινακίδα για την αποκρουστικότητα του *yappie*. Από τη μια μεριά διακήρυττε πίστη στις παραδοσιακές αξίες του έγγαμου βίου, της εκκλησίας και της παράδοσης, ενώ, από την άλλη, εφάρμοζε την πιο ωμή φιλελεύθερη πολιτική που ξετίνιζε στην κυριολεξία αυτή την ιδεολογία¹¹. Τουλάχιστον ο χριστιανοδημοκράτης Α. Φανφάνι στην Ιταλία είχε τη δύναμη να διακηρύξει ήδη από το 1950 ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι διαλυτική της θρησκευτικής ιδεολογίας και των προκατακλυσμαίων θεσμών (π.χ. οικογένεια). Λοιπόν, θατσερισμός και ρηγκανισμός δεν ήταν παρά μια μείξη πουριτανισμού και φιλελεύθερου ναρκισσισμού, όπου ο δεύτερος αναιρούσε τον πρώτο και αντίστροφα. Ωστόσο, ως ένα βαθμό πέτυχαν. Τι πέτυχαν; Πέτυχαν να κάνουν ανάπτυξη και να νικήσουν την Ανατολή. Θα νικήσουν άραγε και το Νότο; Είναι ένα ζήτημα που αυτές οι γραμμές ούτε καν μπορούν ν' ακραγγίξουν. Αξίζει ίσως μόνο να θυμίσουμε ότι ο καπιταλισμός μπορεί και αναπτύσσεται *μόνο μέσα στην άνιση ανάπτυξη του*. Τούτο έχει μια συγκεκριμένη σημασία να το θυμίσουμε: στην ουσία διαλύει όλον αυτό το μύθο περί μιας γραμμικής και ομοιόμορφης καπιταλιστικής ιστορίας, όπου δήθεν το Κάιρο θα γίνει κάποτε Λονδίνο και η Νάπολη του Νότου Μιλάνο του Βορρά. Ταυτόχρονα, εξανεμίζεται και κάθε αυταπάτη περί οικουμενικού καπιταλισμού. Ο

καπιταλισμός γίνεται οικουμενικός μόνο μέσω της άνισης ανάπτυξής του· τα συνθήματα περί *globalised capitalism* έχουν νόημα μόνο όταν πεις τι οικουμενικοποιείται: οι κύκλοι αναπαραγωγής της άνισης ανάπτυξης. Θα δούμε στο τέλος αυτής της έκθεσης τι άλλο μπορούμε να αντλήσουμε από αυτή τη θεματική.

Μπορούμε τώρα ν' ανοίξουμε ένα άλλο πεδίο ανάλυσης, αυτό των οικογενειακών σχέσεων και της αναπαραγωγικής εργασίας, έτσι ώστε ν' αποκρυπτογραφήσουμε τα αποτελέσματα του νέου αμερικανισμού και σ' αυτό το πεδίο.

3. Οικογένεια, αναπαραγωγή, αγοραία σεξουαλικότητα

Η ιδεοτυπική κατασκευή της φορντικής οικογένειας βασιζόταν στην καπιταλιστική μορφή του μισθού που απολάμβανε ο εργάτης-μάζα· ήταν ένας μισθός που αρκούσε για την αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης, εφόσον σειρά αναπαραγωγικών και κοινωνικά μη αναγνωρίσιμων εργασιών λάμβαναν χώρα μέσα στην οικογενειακή μονάδα (η γυναικεία εργασία και η μητρότητα ως αναπαραγωγικές λειτουργίες). Τούτος εδώ ο πατριαρχικός ιδεότυπος έρχεται να συμπληρωθεί και —σε ό,τι αφορά τις αναπτυσσόμενες μητροπόλεις— ν' αντικατασταθεί με έναν άλλο ιδεότυπο, όπου και τα δύο φύλα εργάζονται. Η διαδικασία απορρόφησης της γυναικείας εργατικής δύναμης μέσα στην αγορά έχει κυρίως να κάνει με τις λειτουργικές ανάγκες και την «τριτογενοποίηση» της παραγωγικής διαδικασίας, με το γεγονός ότι το κεφάλαιο τείνει να ενεργοποιήσει και να συμπεριλάβει την αναπαραγωγική εργασία στον κύκλο της παραγωγικής. Η (μέση) γυναικεία εργατική δύναμη μπορεί να μην ήταν το ίδιο άμεσα παραγωγική και κερδοφόρα για το κεφάλαιο —όπως, λ.χ., η αντίστοιχη ανδρική στις κατασκευές και στις ναυπηγήσεις—, αλλά σήμερα είναι το ίδιο και ίσως περισσότερο αποδοτική στους διάφορους υπηρεσιακούς τομείς, στη γραμματειακή υποστήριξη, στη μηχανογράφηση και στο χειρισμό *computers* κ.λπ. Βέβαια, τόσο στη μια όσο και στην άλλη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με *ιδεοτυπικές* κατασκευές. Για κανένα φύλο και ουδέποτε υπήρξε ή πρόκειται να υπάρξει καπιταλισμός *απόλυτης* πλήρους απασχόλησης, εφόσον καπιταλισμός και ανεργία —για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση του Λ. Αλτουσέρ— είναι δεμένα όπως τα δόντια με τα χείλη. Υπαινισσόμεθα ακόμα ότι ουδέποτε υπήρξε καπιταλισμός όπου το 50% του πληθυσμού δούλενε ενώ το υπόλοιπο 50% μαγεύτηκε γι' αυτούς¹². Ωστόσο, η ουσία παραμένει: ενώ πρώτα το κυρίαρχο πρότυπο ήταν η πατριαρχική δομή της φορντιστικής οικογένειας, σήμερα αυτό διαλύεται και πάει να γίνει κάτι άλλο. Κι από εδώ αρχίζουν τα προβλήματα.

Πράγματι, ενώ η πρώτη περίπτωση —μέσα από τις ατέλειες, τις αρρυθμίες της, την άνιση και εξωτημένη θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία κ.λπ.— απέδειξε ότι συγκροτεί ένα συμβιβασμό που λειτουργεί και θεσμοθετεί μια μορφή συμπαγούς αλληλεγγύης και συμβίωσης ανάμεσα στα δύο φύλα και στα μέλη της οικογένειας, το νέο πρότυπο της κατάργησης του «σεξουαλικού καταμερισμού εργασίας», που επιβάλλεται *de facto* με την ενσωμάτωση της γυναικείας εργατικής δύναμης στην αγορά, δεν έδειξε ακόμη ότι μπορεί να στηρίξει μια νέα μορφή αλληλεγγύης. Αυτό δηλαδή του οποίου γινόμεστε μάρτυρες στις αναπτυσσόμενες αστικές ζώνες είναι η διάλυση της οικογένειας, το φαινόμενο

των *single mothers* και των κάθε λογής επιδομάτων. Μ' αυτή την έννοια δε θα πρέπει καθόλου να εκπλήσσει και η αντίστοιχη ραγδαία πτώση του ποσοστού γεννήσεων και γάμων, ένα φαινόμενο που αφορά κατ' αποκλειστικότητα τις αναπτυγμένες αστικές ζώνες¹³. Πού βρίσκεται το πρόβλημα;

Θα πρέπει ν' αρχίσουμε με μια θεωρητική αποσαφήνιση. Η *μορφή-μισθός* είναι βεβαίως καπιταλιστική, γεγονός που σημαίνει ότι σε απόλυτη τιμή ο «ένας μισθός» του εργάτη-μάζα —ικανός για την αναπαραγωγή αυτού και της πατριαρχικής οικογένειάς του (αυτό που ο Μαρκσ συχνά πυκνά ονόμαζε «το καλάθι της νοικοκυράς») — είναι σε απόλυτη ιστορική τιμή ίσος με τους «δύο μισθούς»: στην ουσία δεν άλλαξε τίποτα. Ωστόσο, οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα άλλαξαν και τούτο οφείλεται σε δύο ρητά αλληλοσυμπληρούμενους παράγοντες. Πρώτα και κύρια στους αγώνες του φεμινιστικού κινήματος ενάντια στην πατριαρχία και, δεύτερο, λόγω της ίδιας της αναπτυξιακής λογικής του καπιταλισμού, που τραβά όλο και και μεγαλύτερες μάζες γυναικών στην αγορά εργασίας και καταργεί *de facto* μια παγίωση ρόλων με βάση το φύλο. Βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε δύο παράδοξα.

Το πρώτο είναι ότι ο νέος αμερικανισμός δεν ενδιαφέρεται πλέον για τη διατήρηση πατριαρχικών θεσμών. Δεν ενδιαφέρεται καν για την ύπαρξη της οικογένειας εν γένει ως οικονομικής μονάδας, λειτουργικής για την αναπαραγωγή των μισθωτών σχέσεων. Ο νέος αμερικανισμός προτιμά στη θέση του «ένα σπίτι μια οικογένεια» το «ένα σπίτι ένα άτομο»: *τούτη είναι η πραγματική κατάργηση του «σεξουαλικού καταμερισμού εργασίας»*. Αλλά υπάρχει κι ένας άλλος δρόμος ακύρωσης των «ρόλων». Όπου και όταν η οικογένεια δε διαλύεται, «ρυθμίζεται». Αναφερόμαστε εδώ στη μίσθωση οικιακών βοηθών, στη μεσολάβηση σειράς παραεπαγγελμάτων, στο ζήτημα της μόρφωσης των παιδιών, στις μεσολαβήσεις ψυχαναλυτών, στην αύξηση της κατανάλωσης του φαγητού έξω από το σπίτι κ.λπ. Τίθεται ένα «οικονομίστικο» ερώτημα. Ποιοι είναι αυτοί που έχουν τη δυνατότητα να μισθώνουν όλες αυτές τις μεσολαβήσεις; Η απάντηση προβάλλει μοναδική στο είδος της: η μεσαία και η ανώτερη αστική τάξη. Νέος αμερικανισμός σημαίνει και αυτό.

Προκύπτει συνεπώς εδώ μια άμεση εμπειρική θέση: για να μπορεί να υπάρξει οικογενειακή μονάδα στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, είναι αναγκαία μια *πολιτική μεσολαβήσεων*. Αυτή, για να μην είναι προνόμιο μιας κοινωνικής μειοψηφίας, θα πρέπει να ασκείται με τη μορφή *δημόσιας και κοινωνικής πρόνοιας*. Πριν αναπτύξουμε παραπέρα αυτή τη θέση από την άποψη της αναπαραγωγής, ας δούμε πιο είναι το δεύτερο «παράδοξο».

Λοιπόν, το δεύτερο παράδοξο είναι η απορρόφηση του επαναστατικού φεμινιστικού λόγου του κινήματος του '68 μέσα στη νεοφιλελεύθερη αναπτυξιακή λογική, ότι δηθεν η ισότητα των δύο φύλων κατακτιέται μέσα από την «ισότιμη» συμμετοχή στην οικονομική και πολιτική αγορά εργασίας. Τούτη η θέση, κατ' αρχήν σωστή, καταντά πραγματική φενάκη από τη στιγμή που της αφαιρείται κάθε κοινωνική και τάξικη διάσταση. Φτάνουμε έτσι στις ακρότητες του αμερικανικού φεμινισμού, που διεκδικεί τον ίδιο αριθμό *business-women* πλάι στους *businessmen*, λες και οι *businessmen* είχαν πρόβλημα με την πολιτική της Θάτσερ, επειδή αυτή η τελευταία ήταν γυναίκα. Στην ουσία πρόκειται για λογική ως το βάθος ταυτόσημη με την κουλτούρα του ναρκισσισμού, του κοσμοπολιτισμού και του φιλελεύθερου αγοραίου ανταγωνισμού. Βέβαια, είναι γνωστή η κατάληξη της: είναι η εκπόρνευση του γυναικείου σώματος μέσα από τη διαφήμιση και τα *media*, το είδωλο μιας νέας γυ-

ναίκας-res· κοντολογίς, πρόκειται για την κατασκευή όχι μιας αυτόνομης γυναικείας σεξουαλικότητας αλλά για την εμπορευματοποίησή της· όχι για μια πραγματική αυτονομία της γυναίκας, αλλά για ένα βάθεμα της εξάρτησης. Νέος αμερικανισμός σημαίνει και αυτό επίσης.

Αλλά θα δούμε παρακάτω τα πραγματικά και θεμελιακά ζητήματα που θέτει η σύγχρονη γαλλοϊταλική φεμινιστική σχολή. Προς το παρόν μένει να τονίσουμε ότι η Ευρώπη δεν είναι Αμερική. Η Ευρώπη γνώρισε μια ισχυρή εργατική παράδοση, μια σχέση εξουσίας στηριγμένη στην κουλτούρα του διαφωτισμού και του «κοινωνικού συμβολαίου» (εθνικό κράτος—επιχειρήσεις—συνδικάτα). Ακόμα, έχει να παρουσιάσει ισχυρές εθνικολαϊκές παραδόσεις και είχε ένα ισχυρό κομμουνιστικό κίνημα. Τέλος, γεγονός όχι αμελητέο, η Ευρώπη επιδεικνύει ένα ισχυρό ειρηνιστικό κίνημα, το οποίο δεν έχει να κάνει —ή δεν έχει μόνο κυρίως να κάνει— με την εργατική παράδοση αλλά με τις ισχυρές θρησκευτικές ιδεολογίες του καθολικισμού, η λαϊκή επιρροή των οποίων —ειδικά στη Γερμανία και την Ιταλία— υπήρξε πολλές φορές καθοριστική, έχοντας ρητά προοδευτικό περιεχόμενο.

Είναι δυνατό τώρα να διατυπώσουμε μερικές παρατηρήσεις αναφορικά με το ζήτημα της *λαϊκής παράδοσης*, ειδικά σε μια απευθείας συνάρτηση με αυτό της ανάπτυξης και της αναπαραγωγικής εργασίας.

Για να ξεκινήσουμε, θα θυμίζαμε πρώτα ότι ο νέος αμερικανισμός δεν είναι διατεθειμένος να ρυθμίσει ή να διατηρήσει οποιαδήποτε εθνική, λαϊκή ή τοπική παράδοση. *Αείποτε η καπιταλιστική ανάπτυξη ήταν διαλυτική των παραδόσεων, ακόμα και των πιο ευγενών, προοδευτικών και γνήσιων*. Ας σκεφτούμε μόνο τον κοινοτισμό και τις εθιμοτυπίες των ρωσικών λαϊκών κοινοτήτων τις οποίες υπερασπίστηκε ο ύστερος Μαρξ —και σ' αντίθεση με τον Ένγκελς— σε κείνη την περίφημη αλληλογραφία του με τους Ρώσους λαϊκιστές και τη Β. Ζάσουλιτς. Εδώ «παράδοση» μπορεί να σημαίνει και *μνήμη*, προσωπική ιστορία, νοσταλγία, ρομαντισμός, και ίσως κάποτε η ανθρωπότητα να θελήσει να κτίσει το μέλλον της με βάση τις θαυμαστές πλευρές του παρελθόντος της: θυμόμαστε τον Μαρξ σ' εκείνη την αυθεντική Εισαγωγή των *Grundrisse*, που εκφράζει την απορία του για το πώς είναι δυνατό ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός να προκαλεί ακόμα τόση έλξη, θαυμασμό και ψυχική ηρεμία; για να προσθέσει: *«normale kinder waren die griechen»*. Εκείνη τη στιγμή η μνήμη του Μαρξ στοχαζόταν το παρελθόν και εδώ δεν μπορούμε παρά να γράψουμε τούτη την προκλητική διατύπωση: *η μνήμη έχει λαϊκιστική, δηλαδή αντιαναπτυξιακή, λειτουργία*. Και η μνήμη —το ίδιο όπως και η ανάπτυξη— όσο ζεις, δεν έχει τέλος. Να κάτι που δεν είναι αμερικανισμός.

Θέτω λοιπόν το ζήτημα της παράδοσης, σημαίνει, σε σχέση με την αναπαραγωγική μη αλλοτριωμένη μισθωτή εργασία, πρώτα και κύρια ότι θέτω τα ζητήματα ενός *άλλου*, διάφορου του καπιταλιστικού, χωρο-χρόνου, και μιας *άλλης*, μη καπιταλιστικής, αιτιότητας. Φτάνουμε έτσι στην καρδιά του ζητήματος: κοντολογίς, στην οργάνωση ενός τύπου ανάπτυξης στη βάση της αναπαραγωγής κι όχι της παραγωγής, στη βάση ποιοτήτων κι όχι ποσοτικοποιημένων αξιών. Μπορούμε δηλαδή να μιλάμε εν δυνάμει για ένα *διαφορετικό* τύπο *ανάπτυξης* και είναι εδώ η αποφασιστική συμβολή του γαλλοϊταλικού φεμινισμού¹⁴.

Αν και εδώ δε δεχόμαστε το σημείο εκκίνησης του (ότι δηλαδή η οντολογία, η «πρώτη αλήθεια» και η γενεαλογία του κοινωνικού βασίζεται στο γεγονός ότι υπάρχουν «δύο φύλα»

—τούτο που κάποτε ήταν το ιδεολογικό θεμέλιο της πατριαρχίας, μπορεί πολύ καλά να γίνει και η αφετηρία μιας νέας μητριαρχίας), εντούτοις οι συγκεκριμένες αναλύσεις του σχετικά με την αναδιάρθρωση του εργασιακού χρόνου από την άποψη της αναπαραγωγής είναι εξαιρετικά διαφωτιστικές. Πράγματι, οι γυναίκοι ρυθμοί είναι διάφοροι των ανδρικών, η γυναικεία αναπαραγωγή φαντάζει πολύ πιο σύνθετη και εκλεπτυσμένη, το ίδιο και οι βιολογικοί επικαθορισμοί. Κατά συνέπεια, η γυναικεία υπόσταση θα πρέπει να ορίσει την —παραγωγική τώρα πια— εργασιακή της χρονικότητα μέσα στην αγορά με βάση την οπτική της αναπαραγωγής της. Εδώ τίθεται ευθέως και το ζήτημα της παράδοσης ως μη εμπορεύσιμης αναπαραγωγικής λειτουργίας, ως ποιοτικής μη ποσοτικοποιήσιμης πράξης· μιας παράδοσης που τώρα εδράζεται στη μήτρα μιας μη καπιταλιστικής χρονικότητας και αφορά μια εκ νέου κοινωνικοποίησή της. Μπορούμε δηλαδή εδώ να θέσουμε το ζήτημα της ιστορικής συνέχειας και κοινωνικοποίησης μιας ολόκληρης σειράς λειτουργιών, στάσεων και ρόλων, κύρια ή/και αποκλειστικά γυναικείων, με την απαίτηση ενός επανασχεδιασμού του καπιταλιστικού χωρο-χρόνου από την οπτική της αναπαραγωγής. για παράδειγμα, αυτό το ελληνικό «κράτος πρόνοιας», που στην κυριολεξία θα πρέπει να το ονομάσουμε ως «απλήρωτη μη αλλοτριωμένη εργασία της ελληνίδας νοικοκυράς», όλη τούτη η φαντασία και η δημιουργική επινοητικότητα της γυναίκας, η θυσία και η πραγματική της αγάπη προς κάθε μακρινό ή κοντινό μέλος της οικογένειας, εκεί όπου το αλλοτριωμένο υποκείμενο της αναπνευμένης μητρόπολης θα νοικιάζει ένα από τα δωμάτιά του στον υπερήλικα πατέρα, λοιπόν, όλα τούτα είναι που χρήζουν μιας *πραγματικής κοινωνικοποίησης*, έτσι ώστε να επανασχεδιαστεί το κοινωνικό με βάση την αναπαραγωγική εργασία, δηλαδή, και σε τελική ανάλυση, με βάση τη μη αλλοτριωμένη εργασία της γυναικείας χρονικότητας. Αυτό που η κλασική πολιτική οικονομία αποκαλεί «νόμο της αξίας» και που στον Μαρξ εκλαμβάνει τη μορφή μιας «ανταλλαγής ισοδύναμων» στην προοπτική μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, αποκτά εδώ ένα εντελώς ιδιαίτερο περιεχόμενο, εφόσον αφορά *μη αλλοτριωμένες εργασίες και άρα μη αλλοτριωμένες εγωιστικές υποκειμενικότητες*. Εδώ το δίχως άλλο βρίσκεται και η βάση για την ανάπτυξη μιας νέας μορφής κοινωνικής αλληλεγγύης και ισότητας, η οποία είναι φανερό ότι υπερβαίνει το ναρκισσισμό, την αγοραία σεξουαλικότητα και δημιουργεί ταυτόχρονα μια νέα ηθική υποκειμενικότητα και γι' αυτό ένα νέο *πολίτη*, μια *νέα πολιτική*.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο *πόλεμος*. Οι Ιταλίδες λένε ότι *la pace ha profumo di donna* και ότι η κοινωνία θα πρέπει να επανασχεδιαστεί μ' αυτό το «άρωμα», εκεί όπου βία και πόλεμος ανάγονται σε μια παρωχημένη ανδροκρατία και πατερναλισμό. Αν και σ' αυτές τις αναλύσεις θα διακρίνουμε πάλι μια υπερβολή —με την έννοια μιας υπαιτιότητας και αναγωγής του πολέμου στην ανδροκρατική κοινωνία, όπου ως δια μαγείας εξαφανίζονται όλοι οι άλλοι παράγοντες (οικονομικοί, εθνικοί, πολιτικοί κ.λπ.)—, εντούτοις πρόκειται για αναλύσεις πέρα ως πέρα χρήσιμες. Η έννοια του *πολιτικού*, βαθιά σημαδεμένη ως τα σήμερα με την κυριαρχία του ανδρικού φύλου, είναι αυτή που θα δομήσει και την περίφημη θέση του C.V. Clausewitz —θέση που υιοθετεί στο έπακρο ο λενινισμός— ότι *πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα*. Έτσι, εμφανίζεται μια τέλεια γράμμιση της πολιτικής και του πολέμου πάνω στον άξονα ενός και μόνο φύλου. Μια νέα αντίληψη όμως του πολιτικού απαιτεί την υπέρβαση αυτού του ορίζοντα, την πραγμάτωση μιας «ειρηνικής τάξης πραγμάτων» στη βάση αυτού που «απουσιάζει» από την πολιτική και τον

πόλεμο: του γυναικείου φύλου. Αυτή η αναλυτική κατεύθυνση —η οποία, επαναλαμβάνουμε, δε θα πρέπει να αφορά ποσοτικά μεγέθη (όσοι *businessmen* τόσες *businesswomen* κ.λπ.)— μπορεί να αποβεί εξαιρετικά καρποφόρα.

Έχουμε τώρα τη δυνατότητα να θίξουμε μερικά παλιά προβλήματα με νέους όρους. Ως συμπέρασμα λοιπόν καταγράφουμε την πρόθεσή μας, που λόγω της ασυστηματοποίητης μορφής του κειμένου έχει τη μορφή μερικών προτάσεων για έρευνα.

Η κατάκτηση της Αμερικής και ο θρίαμβος του ευρωπαϊσμού

α. Ένα από τα μεθοδολογικά σημεία εκκίνησης θα μπορούσε να είναι το ακόλουθο. «Το πολιτικό», θα γράψει ο Λένιν σ' ένα από τα πρώτα του κείμενα, «δεν είναι παρά το οικονομικό συμπυκνωμένο». Τι μπορεί να σημαίνει τούτη η εκπληκτική φράση στο φως των σημερινών εξελίξεων; Η παρατήρηση, λ.χ., που θα μπορούσε ευθύς εξαρχής να γίνει είναι ότι, από τη στιγμή που οι εθνικές οικονομίες ολοκληρώνονται και εξαρτώνται ολόενα και περισσότερο από τις διεθνείς διακυμάνσεις, το εθνικό κράτος παύει να συμπυκνώνει τις εξουσίες της εθνικής του οικονομίας· κοντολογίς, το «μετα-μοντέρνο κράτος» δεν είναι κυρίαρχο του εαυτού του¹⁵. Ο νέος αμερικανισμός θέλει λίγο κράτος, λίγη δημοκρατία —το τέλος της πολιτικής μαζών είναι γεγονός— και μια ευέλικτη πολιτική τάξη διαχείρισης. Ως εκ τούτου, χρήζει επαναθεμελίωσης η έννοια του *πολιτικού* και της *δημόσιας σφαίρας*. Στην ίδια γραμμή ανάλυσης τίθενται τα ζητήματα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, της κρίσης του εθνικού κράτους και των παραδοσιακών φορέων οργάνωσης των κοινωνικών τάξεων (πολιτικά κόμματα, συνδικάτα). Ο σχεδιασμός μιας ευρωπαϊκής νεωτερικότητας περνά ακριβώς από εδώ.

β. Ένα δεύτερο σημείο εκκίνησης είναι να δούμε το πάγιο κεφάλαιο ως εξαντικειμενισμένη εργασία· αυτό, για να μπορεί να υπάρξει ως τέτοιο, έχει την ανάγκη αναπαραγωγικών εργασιών, δηλαδή εργασιών που δεν είναι άμεσα παραγωγικές και άρα δεν τίθενται άμεσα στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί την έρευνα σε δύο υποθέσεις. Η πρώτη είναι να αναλύσουμε την παραγωγική εργασία ως καθαυτό κεφάλαιο. Και η δεύτερη είναι να αναλύσουμε την αναπαραγωγική εργασία *επίσης* ως καθαυτό κεφάλαιο. Το δίχως άλλο, εδώ θα πρέπει να γίνει εκτενής χρήση των *Grundrisse* και των *Θεωριών για την υπεραξία* του Μαρξ. Σ' αυτή τη συνάφεια, με κατάλληλη επεξεργασία, θα μπορούσαμε ν' αντιμετωπίσουμε και το ζήτημα των «ευέλικτων ωραρίων», των «απογραφιοκρατικοποιημένων επιχειρησιακών μονάδων» κ.λπ.

γ. Στις παρακάτω αναλύσεις, η έννοια της *ηγεμονίας* του Γκράμσι πλουτίζεται με ένα νέο, βαθύτατα ευρωπαϊκό περιεχόμενο. Ηγεμονία σημαίνει επιβεβαίωση και ορθολογικός σχεδιασμός του κοινωνικού χώρου με βάση την προβληματική της *εργασίας* και των *κοινωνικών/ατομικών αναγκών*. «Η εργασία», έγραφε ο Μαρξ στα *Grundrisse*, «είναι φωτιά που δίνει ζωή. Τα πράγματα είναι μεταβατικά και εφήμερα, εφόσον υπομένουν τη μετασχηματιστική δραστηριότητα του ζωντανού χρόνου». Την ηγεμονία της εργασίας επί του κεφαλαίου, δηλαδή *την ηγεμονία της ζωντανής πάνω στη νεκρή εργασία*, να τι πρέπει να ξαναανακαλύψει μια νέα ευρωπαϊκή και οικολογική Αριστερά.

δ. Φτάνουμε έτσι σ' αυτό που ονομάζουμε *άνιση ανάπτυξη*. Ο καπιταλισμός ούτε υπήρξε, ούτε υπάρχει, ούτε και θα υπάρξει ποτέ ως μια γραμμική διαδικασία, ως υποτιθέμενη πραγμάτωση της χεγκελιανής ιδέας των επάλληλων κύκλων και ροών της ιστορίας. Τι σημαίνει όμως «άνιση ανάπτυξη»; Η δική μας πρόταση εδώ είναι ότι δε θα πρέπει να αποδοθεί στην έννοια μόνο ένα γεωπολιτικό και γεωοικονομικό περιεχόμενο (π.χ. Βορράς-Νότος ή Ανατολή-Δύση) —κάτι που βέβαια είναι ορθό και που τροφοδότησε τη λενινιστική θέση περί «αδύνατου κρίκου». Αλλά θα πρέπει να προβούμε και σε μια ως το βάθος ιστορική, κοινωνιολογική και ανθρωπολογική ανάλυση, προκειμένου να κατανοήσουμε τις πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου, ακόμα, λ.χ., και σε κοινότητα που φαντάζει ομοιογενής και που είναι φρενάκι να πιστεύουμε ότι αναπτύσσεται γραμμικά και ομοιόμορφα: δεν υπάρχουν «καθαρές» κοινωνικές σχέσεις και, πόσο μάλλον, «καθαρός» καπιταλισμός. Και το ζήτημα καθίσταται εξαιρετικά επίκαιρο, αν σκεφτούμε τα προβλήματα που ανακύπτουν για την ευρωπαϊκή ενοποίηση σχετικά με το ζήτημα των «περιφερειακών πολιτικών» κ.λπ.— ζητήματα που έχουν να κάνουν μάλλον με μια *διευρυμένη ιστορική αναπαραγωγή της άνισης ανάπτυξης, παρά με μια υποτιθέμενη «γεφύρωση» του κοινωνικο-οικονομικού χάσματος*.

ε. Η προβληματική της άνισης ανάπτυξης συμβαδίζει με την έννοια του *λαϊκισμού*. Τούτη η έννοια, όπως έχουμε δείξει αλλού, εδράζεται πρώτα και κύρια στις σχέσεις παραγωγής και στον κοινωνικό/τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Αδύνατο να προχωρήσει η έρευνα πάνω στο λαϊκισμό αν δε δεχτούμε τούτη την ιστορική αλήθεια. Ο λαϊκισμός αναπτύσσεται όχι απλά και μόνο στις «υπανάπτυκτες» ζώνες ως μορφή αντίστασης στα αποτελέσματα ενός εκσυγχρονισμού που εισβάλλει συνήθως «απ' έξω» (εδώ έχουμε την περίπτωση, λ.χ., της Λατινικής Αμερικής), αλλά και προπάντων, εκεί όπου σοβούν ραγδαίες ανακατατάξεις και αναπροσαρμογές στον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό εργασίας, εκεί που εν γένει αμφισβητείται το «παλιό» και γεννιέται το «νέο» μέσα από μια συγκρουσιακή μείξη τους. Μ' αυτή την έννοια λαϊκιστικά φαινόμενα μπορούν να εμφανίζονται το ίδιο καλά τόσο στις «αναπτυγμένες» όσο και στις «υπανάπτυκτες» χώρες (π.χ. ο πουζαντισμός στη Γαλλία της δεκαετίας του 1950 ή/και ο σύγχρονος ρατσισμός). Εντούτοις, η θέση μας είναι γνωστή: η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων δεν ταυτίζεται με την πρόοδο, ο λαϊκισμός δεν είναι κατ' ανάγκη ένα αντιδραστικό φαινόμενο. Η έρευνά μας θα πρέπει να εμβαθύνει και σ' αυτό το σημείο. Θα πρέπει να δοθεί στη λαϊκιστική προβληματική ένα οντολογικό περιεχόμενο· κοντολογίς μια εφικτή και ρεαλιστική σφαίρα πολιτικής δράσης, που θα είναι ικανή να περνά από την κριτική στην οικοδόμηση και από τη διαμαρτυρία στο σχεδιασμό του κοινωνικού σε εθνικό και διεθνικό επίπεδο. Θα πρέπει να επαναξιολογηθεί κάθε ζώνη «υπανάπτυξης», να μελετηθούν συνθήκες, παραδόσεις, ιδιοκτητικά καθεστώτα, μορφές εκμετάλλευσης, έτσι ώστε να έχουμε τη δυνατότητα επανασχεδιασμού αυτής της ζώνης με βάση την έννοια της εργασίας και των αναγκών. Ο αμερικανισμός, περισσότερο από το να είναι «παράδειγμα προς μίμηση», είναι «παράδειγμα προς αποφυγή»: τούτη η κουλτούρα του ανταγωνισμού και της αγοράς δεν προωθεί ούτε ίχνος νέας κοινωνικής αλληλεγγύης και αδελφότητας. Θα πρέπει λοιπόν να συγκεντρώσουμε όλο το σχετικό υλικό της αμερικανικής κριτικής κοινωνιολογίας και φιλολογίας, αφετηρία του οποίου θα μπορούσε να είναι το μεγαλιώδες έργο του C. Lasch.

Η ανθρωπότητα αξίζει ένα νέο πολιτισμό, όχι μια νέα βαρβαρότητα. Οι επαναστάσεις έγιναν εδώ, στην Ευρώπη, το 1789 και το 1917· θα πρέπει να ξαναπεράσουν από τη Νέα Υόρκη και το Λος Άντζελες, θα πρέπει να ξανακατακτήσουμε την Αμερική.

Σημειώσεις

1. Χρησιμοποιούμε εδώ την έννοια της «παράδοσης» με βάση την προβληματική του ώριμου Gramsci. Μένει ωστόσο να διευκρινιστεί παραπέρα η σχέση που διέπει αυτή την προβληματική με τον κλασικό *συντηρητισμό* (για παράδειγμα, το έργο του E. Burke). Αδύνατο να προχωρήσουμε εδώ περισσότερο, ωστόσο, και εφόσον θα προτείνουμε εδώ την ανάγνωση σύγχρονων συντηρητικών στοχαστών — η βασική μας αναφορά είναι ο R. Scruton —, θα επιμεινουμε στην πρόταση αποσαφήνισης αυτής της σχέσης, που αγγίζει την καρδιά της σύγχρονης προβληματικής σχετικά με το αντιθετικό ζεύγος *λαϊκισμός-εκσυγχρονισμός*.

2. Μεταξύ άλλων, T. Hasegawa-A. Pravda (ed.), *Perestroika: Soviet domestic and foreign policies*, Sage, London 1990.

3. Γνωρίζω ότι τούτο το σημείο εγείρει σοβαρές ενστάσεις, ειδικά σ' ό,τι αφορά το λενινιστικό παράδειγμα. Ωστόσο, έχω δείξει αλλού (B. Φούσκας, *Κράτος, λαϊκισμός και πολιτικές στρατηγικές*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα 1995), ότι αυτή η θέση ισχύει κραυγαλέα και στην περίπτωση του μπολσεβικισμού: ο ίδιος ο Lenin από θέσεις εξουσίας εφαρμόζει ρητά μια σοσιαλδημοκρατική πολιτική κοινωνικο-οικονομικού εκσυγχρονισμού (η NEΠ, το σύνθημα «να μάθουμε να εμπορευόμαστε», ο φόρος σε είδος, η πλήρης εφαρμογή του τεύλορισμού κ.λπ.)· κοντολογίς, παραβιάζει μια ολόκληρη σειρά αρχών, των οποίων υπερασμνόταν πριν την επανάσταση και ενάντια στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία. Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή των *συμβιβασμών* (π.χ. P. Togliatti 1943-47 και E. Berlinguer 1976-79 στην Ιταλία, το SPD στη Γερμανία κ.λπ.). Και είναι χαρακτηριστική, διότι αυτά τα κόμματα προσπάθησαν να οργανώσουν την εργατική ηγεμονία και τον έλεγχο της κεφαλαιακής συσσώρευσης διαμέσου μιας λογικής «πολιτικού» ή/και «ιστορικού» συμβιβασμού με τον τάξικό ανταγωνιστή. Ωστόσο, και εδώ έχουμε αποτυχία: από θέσεις κυβέρνησης η Αριστερά αποτυγχάνει να δράσει ως αυτόνομη κοινωνική και πολιτική δύναμη και ηττάται.

4. E. Balibar-I. Wallerstein, *Race, Nation, Classe; Les identités ambiguës*, La Découverte, Paris 1988.

5. Μ' αυτή την έννοια θα ζητήσουμε εδώ να ξαναδιαβαστεί το τελευταίο έργο του Κ. Τσουκαλά, *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, το οποίο προχωρεί σε μια εξονυχιστική ανάλυση όλων αυτών των θεματικών και διασχιζεί εδώ τη δική μας προβληματική.

6. Δες, R. Panzieri, «Για το νεοκαπιταλισμό», στο R. Panzieri-A. Negri-M. Tronti, *Νεο-καπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, Κομμούνια, Αθήνα αχρον., σ. 31-92.

7. Είναι γνωστό το σύνθημα «να δουλεύουμε λιγότερο για να δουλεύουμε όλοι»· πρόκειται για ένα σύνθημα που θα μπορούσε να διαβαστεί το ίδιο καλά και ως εξής: «να δουλεύουμε όλοι για να δουλεύουμε λιγότερο».

8. Δεν υπάρχει καλλίτερο κείμενο πάνω σ' αυτή τη θεματική από αυτό του C. Lasch, *The culture of narcissism*, Norton, N. York 1977. Ο Αμερικανός ιστορικός και κοινωνιολόγος θα υιοθετήσει ανοιχτά τη λαϊκιστική αντανάπτυξιακή πρόταση, θα κριτικάρει ακόμα και την τεχνική πρόοδο —ας φανταστούμε μόνο τι θα γίνονταν αν το όνειρο κάθε Κινέζου και Κινέζας ήταν η αγορά ενός αυτοκινήτου, θα γράφει κάπου— και σε τούτες τις θέσεις θα μείνει πιστός ως το τέλος (πέθανε το 1993).

9. Στην πρόσφατη δουλειά του Γ. Μανιάτη θα συναντήσουμε διεισδυτικές αναλύσεις πάνω σ' αυτό το θέμα. Δες γ. Μανιάτης, *Πολιτική και Ηθική: Η δυνατότητα ηθικής θεμελίωσης του πολιτικού πράττειν*, Στάχυ, Αθήνα 1995.

10. Ήδη στο τελευταίο έργο του Ν. Πουλαντζά (1978) θα συναντήσουμε μερικές εξαιρετικές σελίδες κριτικής αυτού του λόγου. Δες Ν. Πουλαντζάς, *L'état, le pouvoir, le socialisme*, Paris, P.U.F., 1978, σ. 69 κ.επ.

11. Καταπληκτικές σελίδες πάνω σ' αυτό το θέμα αφιέρωσε ο A. Giddens, *Beyond Left and Right*, Polity Press, London 1994.

12. Θα πρέπει ίσως να ξανασυμβουλευτούμε εκείνες τις σελίδες του F. Engels στην *Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, όπου δίνει μια εκπληκτική περιγραφική οικογενειακή εργατικής αλληλεγγύης, με τον άνεργο σύζυγο να κάνει όλες τις οικιακές εργασίες, τη φροντίδα των παιδιών κ.λπ., ενώ η γυναίκα ήταν αναγκασμένη να

έχει το ρόλο του *breadwinner*. Ο Engels προχωρεί ακόμα σε μερικές σημαντικές παρατηρήσεις σχετικά με τις επιπτώσεις που είχε η απουσία της μητρότητας κ.λπ.

13. Τα στοιχεία αυτά που έρχονται στο φως από σύγχρονες έγκυρες μελέτες (δες D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism*, Tauris, London 1996), θα αποτελέσουν και πρώτη είδηση για τους *Times* του Λονδίνου· βλ. J. Laurance, «Divorces rise and fewer get married», *The Times*, 23-8-1995, σ. 1.

14. Αντλώ εδώ θεματικές από τη σκέψη των L. Irigaray, C. Mancina, L. Turco και F. Chiaromonte. Παρ' όλο που δε συμμερίζονται την ίδια προβληματική σε πολλά ζητήματα —π.χ., στο ζήτημα των *quota*—, οι αναφορές μας εδώ σχετίζονται με την κοινή τους θέση για τον επανασχεδιασμό των εργασιακών χρονικοτήτων με βάση την έννοια της *αναπαραγωγής* και της *σεξουαλικής διαφοράς*.

15. Δες εδώ την εξαιρετική εργασία των M. Hardt-A. Negri, *Il lavoro di Dioniso; per la critica dello stato postmoderno*, il Manifesto, Roma 1995.

